

УДК 341.171

Л. Фалалєєва, канд. юрид. наук, доц., докторант
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНА ДІЯ ПРАВА ЄС: ЕВОЛЮЦІЯ ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЮРИСДИКЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ

У статті проаналізовано правові передумови, концептуальні засади, юрисдикційні моделі, особливості теорії та практики, юридичні тонкощі застосування екстратериторіальних правових заходів, висвітлено правовий інструментарій, роль інституцій, основні сфери, тенденції розвитку крізь призму дотримання принципу поваги до прав людини, правові наслідки екстратериторіальної дії норм права Європейського Союзу у внутрішніх правопорядках третіх країн.

Ключові слова: Європейський Союз, право ЄС, установчі договори ЄС, первинне право ЄС, вторинне право ЄС, узгоджені дії, зловживання домінуючим становищем, екстратериторіальне застосування, доктрина впливу, доктрина реалізації, внутрішній ринок ЄС, права людини, треті країни, Європейська Комісія.

В інституційно-правовому механізмі реалізації екстратериторіального застосування норм права Європейського Союзу (далі – ЄС) у внутрішніх правопорядках третіх країн дедалі більш чітко прослідковується тенденція зростання кількості актів інституцій ЄС *mutatis mutandis*, правових інструментів розширення у просторовому вимірі сфери дії права ЄС, спрямованих на те, щоб у певних випадках зумовлювати правові наслідки у рамках внутрішніх правопорядків третіх країн, дискреційно мати правовий вплив на них, а також на юридичних або фізичних осіб, які перебувають під їх юрисдикцією. Актуальність проблематики екстратериторіальної дії права ЄС (extraterritorial application of the EU law) полягає у тому, що ефективне функціонування інтеграційного правопорядку ЄС, включаючи екстратериторіальне застосування норм права ЄС, унеможливується у випадку виключення екстратериторіальної юрисдикції держав-членів зі сфери дії права ЄС. Екстратериторіальна дія норм права ЄС у внутрішніх правопорядках третіх країн ґрунтується безпосередньо на екстратериторіальній юрисдикції його держав-членів, віддзеркалюючи еволюцію та пріоритети правової політики ЄС, основу якої становлять цінності ЄС, у т. ч. принцип поваги до прав людини.

Різні аспекти застосування ЄС екстратериторіальних правових заходів та сфери правового регулювання, на які поширюється екстратериторіальна дія норм права ЄС становлять актуальну проблему, що має велике практичне значення для сучасної науки міжнародного та європейського права, вирішенню якої частково присвятили свої праці вітчизняні вчені, серед яких М. В. Буроменський, В. Н. Денисов, О. В. Задорожній, М. О. Медведєва, О. О. Мережка, М. М. Микієвич, В. І. Муравйов, Р. А. Петров, С. В. Перемот, С. С. Птуха, К. В. Смирнова, Л. Д. Тимченко, О. М. Шпакович. Найбільш вагомий внесок у дослідження окресленої проблематики привніс професор В. І. Муравйов, який фактично започаткував її вивчення в Україні, присвятивши окремий розділ "Особливості екстратериторіальної дії норм права Європейського Союзу у внутрішніх правопорядках третіх країн" у монографії на тему "Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика)" 2002 р. Договірні практика між Україною та ЄС, напрацювання українських юристів-міжнародників, підкреслюють значимість досліджуваної проблематики, осмислення якої сприятиме забезпеченню захисту прав людини, передбачуваності реалізації політичної асоціації та економічної інтеграції України з ЄС, зміцненню економічних відносин між сторонами, поступовій інтеграції України у внутрішній ринок ЄС та адаптації законодавства України, передусім до *acquis* ЄС, враховуючи національні інтереси, діючі стандарти та політики ЄС, особливості його інституційно-правового механізму і застосування юрис-

дикційних моделей, юридичні тонкощі відповідних правових актів ЄС, а також запроваджуючи практику дотримання методів регулювання, покладених в основу функціонування інтеграційного об'єднання, в основу сформованої в його рамках системи захисту прав людини.

Концепція екстратериторіального застосування норм права ЄС розвивається практикою Суду ЄС, на відміну від США, що надають перевагу експліцитному закріпленню екстратериторіальної дії національного права у рішеннях Конгресу. Правова позиція Суду полягає у тому, що ЄС, реалізуючи міжнародну правосуб'єктність, вправі встановлювати межі застосування права ЄС на власний розсуд, обмежений лише наявними прямими заборонами міжнародного права. Скажімо, у справі *Boukhalfa* (Case 214/94, *Ingrid Boukhalfa v. Bundesrepublik Deutschland* від 30 квітня 1996 р.) Суд прямо вказав, що, за загальним правилом, установчі договори та вторинне право ЄС діють на території його держав-членів, втім не виключена можливість дії норм права ЄС поза межами його території [1].

Важливо враховувати концептуальні підходи до розуміння екстратериторіальної дії права ЄС у внутрішніх правопорядках третіх країн як поширення застосування положень окремих норм права ЄС, що стосуються, здебільшого, виключної компетенції ЄС, поза межі його території, на території третіх країн, а також на юридичних або фізичних осіб, які перебувають під юрисдикцією третьої країни, відносини за участю яких, *inter alia* економічні, впливають на правопорядок ЄС, зокрема на дотримання колективних прав людини. Екстратериторіальна дія норм права ЄС характеризується, як зазначає професор В. І. Муравйов, "ситуацією, коли та сама поведінка підпадає під дві конкуруючі юрисдикції: з одного боку, цю поведінку регулює право ЄС, а, з іншого, внутрішнє право третьої країни. Наслідком екстратериторіальної дії норм права ЄС у таких випадках може стати негативний вплив на функціонування економічних відносин на території третіх країн та на відносини між ЄС і останніми" [2, с. 262]. Відтак, з розвитком економічних відносин між ЄС та третіми країнами, право ЄС, у певних випадках, може дискреційно поширюватися на треті країни, на юридичних або фізичних осіб, які перебувають під їх юрисдикцією, оскільки діяльність останніх може чинити вплив на внутрішній ринок ЄС і в цілому на інтеграційний правопорядок Об'єднання.

ЄС користується широкою дискрецією стосовно визначення форм і механізмів здійснення екстратериторіальної юрисдикції. Феномен екстратериторіальної дії норм права ЄС набув найбільш суттєвого розвитку в сфері конкурентного права ЄС, регламентованого, передусім, ст. ст. 101 та 102 Глави 1 "Правила конкуренції" Розділу VII "Загальні правила про конкуренцію, оподаткування та зближення законодавств" Договору про функціонування Європейського Союзу 2007 р. [3]

(далі – ДФЄС 2007 р.), а також актами вторинного права, що стосуються різноманітних аспектів цієї галузі права ЄС. Можливість екстратериторіального застосування норм конкуренційного права ЄС прямо передбачена Регламентом про контроль за злиттями 139/2004 від 20 січня 2004 р. [4], прийнятим Радою ЄС.

Ст. ст. 101 та 102 ДФЄС 2007 р. містять кваліфікаційні ознаки передбачених ними порушень, географічні обмеження, вказуючи, що порушення мають впливати на торгівлю між державами-членами. Відповідно до ст. 101 ДФЄС 2007 р. антиконкурентний ефект від укладення угоди або здійснення узгоджених дій суб'єктів господарювання (*undertaking*) має бути спричинений в межах внутрішнього ринку ЄС. Власне "термін "угода" в контексті статті 101 Договору про функціонування Європейського Союзу тлумачиться досить широко та охоплює будь-які домовленості між сторонами щодо їхньої майбутньої поведінки" [5, с. 19], – стверджує професор Іво ван Баель. У ст. 101 ДФЄС 2007 р. наведено перелік критеріїв, за наявності яких вона може бути застосована. *По-перше*, має існувати угода між підприємствами, рішення об'єднань підприємств або інші види узгоджених дій. *По-друге*, такі угоди чи узгоджені дії мають впливати на торгівлю між державами-членами. *По-третє*, метою таких угод чи узгоджених дій або їхніми наслідками мають бути перешкодження, обмеження чи викривлення конкуренції в межах внутрішнього ринку ЄС. "Статтею 101 Договору про функціонування Європейського Союзу охоплюється не лише фактична, а й потенційна конкуренція, для визначення можливості існування якої враховується структура ринку, економічний та правовий контекст, у рамках якого реалізується угода" [5, с. 23]. Дослідивши норми конкуренційного права ЄС та практику їх застосування, К. В. Смирнова пропонує виокремлювати режими антиконкурентної поведінки на внутрішньому ринку ЄС, що полягають, насамперед, у критеріях неправомірності дій підприємств на цьому ринку (п. 1 ст. 101 ДФЄС 2007 р.) та сукупності критеріїв, що уможливають запровадження виключень із цих заборон (п. 3 ст. 101 ДФЄС 2007 р.) [6, с. 7], а також, узагальнюючи, визначає таку типологію антиконкурентної поведінки на внутрішньому ринку ЄС: по-перше, дії підприємств на ринку, за умови їхніх дво- або багатосторонніх відносин між собою у формі укладення угод або здійснення узгоджених дій, набувають юридичного статусу антиконкурентних угод (ст. 101 ДФЄС 2007 р.); по-друге, поведінка підприємств, зумовлена фактом їхнього домінування в межах внутрішнього ринку ЄС або його значної частини, набуває юридичної кваліфікації як зловживання домінуючим становищем (ст. 102 ДФЄС 2007 р.). Крім того, антиконкурентні дії (ст. 101 ДФЄС 2007 р.), як правило, є результатом укладення угод між різними підприємствами, а зловживання домінуючим становищем (ст. 102 ДФЄС 2007 р.) може мати одноосібний характер, здійснюється одним підприємством, не виключаючи й колективних дій. Правове регулювання антиконкурентних дій передбачає можливість застосування винятків із запроваджених заборон, водночас у механізмах регулювання зловживання домінуючим становищем таких винятків немає [6, с. 29]. При цьому К. В. Смирнова наголошує, що зазначені складники антиконкурентної поведінки кваліфікуються на підставі доведеної їх впливу на внутрішній ринок ЄС [6, с. 7], розцінюються як несумісні з ним, що вимагає відновлення добросовісних конкурентних відносин і захисту економічної конкуренції відповідно до встановлених, *inter alia* установчими

договорами ЄС, правил конкуренції, необхідних для функціонування внутрішнього ринку та забезпечення захисту прав людини.

Перешкодження, обмеження, викривлення конкуренції або зловживання домінуючим становищем як протиправна поведінка, що впливає на торгівлю між державами-членами, може мати іноземне походження, скажімо коли іноземні компанії нав'язують несправедливі умови торгівлі, узгоджуючи між собою ціни, розподіляючи внутрішній ринок ЄС. Іноземні компанії можуть займати домінуюче становище, зловживаючи ним на внутрішньому ринку ЄС або його значній частині, вдаючись до практики, що порушує ст. 102 ДФЄС 2007 р. Принагідно зауважимо, що сам факт досягнення домінуючого або монопольного становища ще не складає порушення, ним, згідно вказаної статті ДФЄС 2007 р., є зловживання перевагами, які таке становище надає, тобто йдеться про дві самостійні дії, за яких перша не завжди зумовлює настання наслідків. Злиття іноземних компаній теж можуть мати наслідки для конкуренції в межах внутрішнього ринку ЄС. Основним критерієм для застосування норм права ЄС у сфері захисту конкуренції, що фактично становить презумпцію, є вплив на внутрішній ринок або на значну його частину, заторкуючи торгівлю між державами-членами. Динаміка торговельних відносин на внутрішньому ринку ЄС поступово призвела до тенденції розширення нормативного наповнення поняття "зловживання домінуючим становищем", що надало підстави К. В. Смирновій зробити висновок: "умови ринку ЄС зумовлюють посилення екстериторіальності застосування права ЄС" [6, с. 7].

Варто враховувати, що регламенти або директиви, необхідні для застосування принципів, закріплених у ст. ст. 101 та 102 ДФЄС 2007 р., приймаються Радою ЄС з ініціативи Європейської Комісії (далі – Єврокомісія) та після консультації з Європейським Парламентом. Обов'язок забезпечення застосування принципів, що містяться у зазначених статтях, покладено на Єврокомісію, яка з власної ініціативи або за поданням держави-члена, взаємодіючи з компетентними органами держав-членів, що надають їй допомогу, розслідує стверджені випадки порушення цих принципів та може накладати штраф на компанію-порушника. Єврокомісія вправі опублікувати своє рішення та уповноважити держав-членів на умовах і в порядку, нею встановлених, вжити відповідних заходів для виправлення ситуації (п. 1-2 ст. 105 ДФЄС 2007 р.).

Як правило, Єврокомісія розглядає скаргу: якщо більше трьох держав-членів зазнали суттєвої шкоди від угоди або практики; якщо скарга тісно пов'язана з іншими положеннями права ЄС, що можуть бути більш ефективно чи виключно застосовані Єврокомісією або якщо інтереси ЄС вимагатимуть прийняття рішення Єврокомісією для розвитку конкуренційної політики ЄС. На практиці Єврокомісія може стикатися зі складнощами при виконанні своїх рішень щодо іноземних компаній, які не погоджуються на співпрацю чи яких захищають їх національні уряди [7, с. 342-343]. З метою запобігання виникненню спорів, Єврокомісія намагається налагодити співробітництво з компетентними органами третіх країн. Матеріальні норми установчих договорів ЄС у сфері конкуренції вирізняються сталістю, втім це не зумовлює *ipso facto* незмінності цієї сфери. Спостерігається тенденція розвитку правозастосовчої практики інституцій ЄС у напрямі зміни характеру доказування під час доведення порушень правил конкуренції на внутрішньому ринку ЄС з формально юридичного аналізу Єв-

рокомісією на посилення економічних аналізів, на більш економічне обґрунтування її рішень, що втілюється у запровадженні тесту на суттєве обмеження конкуренції, комплекснішого, порівняно з тестом на домінування, який практикувався раніше; наявна тенденція зміни індивідуального підходу на механізм напрацювання Єврокомісією та затвердження Радою ЄС "блокових" виключень із заборонених антиконкурентних дій [6, с. 7-8]. Встановлюючи факт наявності екстратериторіальної юрисдикції в Єврокомісії або компетентного органу держави-члена, зазвичай застосовувались три основні юрисдикційні моделі: доктрина єдиного економічного утворення (*single economic entity doctrine*), доктрина впливу (*effects doctrine*) та доктрина реалізації (*implementation doctrine*).

Пошук найбільш оптимальної, максимально виправданої, утилітарно ефективної моделі здійснення екстратериторіальної юрисдикції ЄС, яка б найменш критично сприймалась з позиції міжнародного права, ще триває. Примітно, що у рішенні по справі *Case T-286/09 Intel Corporation v. European Commission* від 14 червня 2014 р. Загальний Суд відзначив факт "паралельного існування" двох доктрин екстратериторіальної дії конкурентного права ЄС: доктрини впливу та доктрини реалізації [8], що засвідчує принципову модифікацію юрисдикційного стандарту. Нарешті, за півсторіччя трансформувались з *de lege ferenda*, доктрина впливу набула статусу *de lege lata*, хоч історично першим інструментом, застосованим ЄС у контексті екстратериторіальної дії норм конкурентного права ЄС стала доктрина єдиного економічного утворення. Узагальнено її зміст полягає у тому, що одне підприємство може становити декілька дочірніх компаній, які перебувають під вирішальним контролем (впливом) материнської компанії, настільки інтенсивним, щоб виключити будь-яку фактичну можливість дочірньої компанії формувати та/або незалежно реалізовувати свою ринкову поведінку. Як наслідок, формально самостійні суб'єкти господарювання – материнська та дочірня компанії – розглядаються як один "цілісний" суб'єкт – єдине економічне утворення. У світлі викладеного, присутність на території ЄС одного з учасників єдиного економічного утворення уможливорює покладення на нього відповідальності за дії, вчинені іншим учасником цього утворення, що знаходиться (zareєстрований або фактично перебуває) поза межами території ЄС. Вагомі вади доктрини єдиного економічного утворення як юрисдикційної моделі, серед яких спірність її концептуального підґрунтя, не охоплення низки антиконкурентних дій, вчинених поза межами території ЄС (формально опирається на територіальний зв'язок між ЄС та іноземною юридичною особою, стосовно якої вона застосовується), поступово призвели до того, що вона *ipso facto* втратила доцільність як юрисдикційна модель, залишаючись важливим інститутом матеріального права ЄС.

Задля того, щоб відслідкувати динаміку еволюції практики застосування юрисдикційних моделей, доцільно проаналізувати вихові, засадничі для становлення та розвитку доктрини єдиного економічного утворення рішення Суду, серед яких рішення у справі *Dyestuffs (Case 48/69 Imperial Chemical Industries Ltd. v. Commission of the European Communities* від 14 липня 1972 р. [9]), що стосувалась материнської компанії з Великої Британії, яка на той час не входила до Європейського Економічного Співтовариства (далі – ЄЕС). Заявник, зареєстрований поза межами ЄЕС, стверджував, що Комісія європейських співтовариств не наділе-

на юрисдикцією здійснювати контроль за діями, вчиненими поза межами ЄЕС, іноземними юридичними особами, вона не мала права накладати штраф, посилаючись лише на те, що дії, вчинені нерезидентом поза межами спільного ринку ЄЕС мали наслідки для останнього. З огляду на те, що справа стосувалась узгоджених дій, Суду необхідно було з'ясувати, чи мала поведінка нерезидента наслідки для спільного ринку ЄЕС, чи мало місце порушення у формі змови про фіксацію цін, "фактичного підвищення цін продажу", тобто п. 1 ст. 85 Договору про Європейське Економічне Співтовариство (нині – п. 1 ст. 101 ДФЄС 2007 р.). Заявник наполягав на тому, що поведінка має ставитися в провину не йому, а дочірній компанії. Втім, проаналізувавши обставини справи *Dyestuffs*, Суд встановив, що факту наявності у дочірньої компанії статусу окремої юридичної особи не достатньо для виключення можливості ставити в провину материнській компанії поведінку першої, особливо якщо така дочірня компанія не визначає самостійно свою поведінку на спільному ринку ЄЕС, "не володіє автономією при визначенні змісту своєї ринкової діяльності" [9, пар. 134], а виконує вказівки материнської компанії, яка "має можливість справляти вирішальний вплив" [9, пар. 136-137], як свого роду презумпція, кумулятивно: "ефективний" та "фактично реалізований", на зміст і характер ринкової поведінки дочірньої компанії. У такий спосіб Суд санкціонував екстратериторіальне застосування норм конкурентного права ЄЕС. Висновки Суду в цій справі можуть застосовуватись до будь-яких узгоджених дій, незалежно від того, здійснювалися вони єдиним підприємством, що складається з декількох дочірніх компаній, чи різними підприємствами, які знаходяться під управлінням окремих юридичних осіб.

У рішенні по справі *Continental Can (Case 6/72 Europemballage Corporation and Continental Can Company Inc. v. Commission of the European Communities* від 21 лютого 1973 р. [10]) Суд зробив висновки, що протиправні дії дочірньої компанії (*Europemballage*), зареєстрованої на території ЄЕС, мають розглядатися як такі, що насправді вчинені материнською компанією (*Continental Can*), розташованою у США. Відтак, той факт, що материнська компанія не має представництва на території однієї з держав-членів ЄС, не є достатнім для незастосування до неї норм права ЄС, проте на практиці надзвичайно складно виявити ступінь визначального контролю такої материнської компанії над дочірньою, наприклад, у договорах франчайзингу, ліцензійних, патентних договорах тощо.

Основний підхід до екстратериторіальної дії норм конкурентного права ЄЕС сформульовано Судом у рішенні по справі *Wood Pulp (Case 129/85 A. Ahlström Osakeyhtiö and others v. Commission of the European Communities* від 27 вересня 1988 р. [11]). Приводом для цієї справи послугували узгоджені дії, запроваджені з метою фіксації ціни на целюлозу (сульфітну целюлозну пульпу, що використовувалась для виробництва паперу), до яких за змовою вдалися сорок один виробник з третіх країн та торговельні об'єднання з Фінляндії і США. Комісія європейських співтовариств, встановивши, що така практика порушує ст. 85 Договору про заснування Європейського Економічного Співтовариства (нині – ст. 101 ДФЄС 2007 р.) наклала штрафні санкції, констатувавши, що вплив угод і практик на споживчі ціни в межах ЄЕС був значним, цілеспрямованим, а також, в основному, безпосередньо результатом цих угод і практик [12], таким чином, "вплив" останніх, на переконання Єврокомісії, є достатнім для застосування до цієї справи доктрини

впливу як юрисдикційної моделі. Однак Суд у обґрунтуванні вирішив застосувати принцип територіальної юрисдикції, тобто доктрину реалізації, з якої випливає, що угоди і практики порушують ст. 101 ДФЄС 2007 р. незалежно від їхнього географічного походження, а вирішальним фактором є те, що вони, як своєрідна презумпція, реалізовувалися в межах ЄС та вплинули на торгівлю між його державами-членами.

У справі *Wood Pulp* Суд встановив, що порушення норм конкурентного права ЄЕС, зокрема укладення угоди, яка спричинила обмеження конкуренції у рамках спільного ринку, складається з поведінки, зумовленої двома елементами: формулювання угоди, рішення або інших видів узгоджених дій та їх реалізація. Зазначена справа стосувалась узгоджених дій, що мали ціллю та наслідком обмеження конкуренції на спільному ринку ЄЕС. У зв'язку з цим не має значення, діяли вони через дочірні компанії, агентів, субагентів або власні підрозділи на території ЄЕС, контактуючи зі споживачами в межах ЄЕС. Відповідно, юрисдикція ЄЕС на застосування його конкурентних правил до такої поведінки ґрунтується на територіальному принципі, а Суд використав юридичну фікцію, яка полягала у наявності в ЄЕС "квазі-територіальної юрисдикції" [13, с. 157]. Рішення у справі *Wood Pulp* суттєво розширило можливості застосування норм конкурентного права ЄС щодо діяльності та зобов'язань іноземного походження. Зрештою, зважаючи на масштаби та впливовість внутрішнього ринку ЄС теоретично можливо, що майже будь-яка схема ціноутворення оскаржуватиметься ЄС, оскільки вона впливатиме на наявні правила конкуренції між його державами-членами.

Особливу роль має екстратериторіальна дія норм права ЄС в умовах глобалізації світової економіки, з одного боку, становлячи важливий фактор її розвитку, а, з іншого – породжуючи чимало проблем під час практичного застосування. Сучасні глобалізаційні процеси супроводжуються активізацією економічних чинників і взаємозв'язків, взаємовпливом правових систем держав, появою нових концептуальних конструкцій, але, водночас виникають конфлікти юрисдикцій, особливо у сфері економічних відносин, де кожна держава намагається утвердити якомога більший вплив. Скажімо, США використовують як інструмент поширення свого впливу на глобальній економічній процесі екстратериторіальне застосування положень норм національного права у сфері конкуренції, корпоративних відносин тощо, подекуди не обмежуючи надмірного та невинновданого поширення екстратериторіальної юрисдикції. Як доречно наголошує С. Перемот, найбільш експансивні моделі здійснення екстратериторіальної юрисдикції дійсно дозволяють досягти максимального рівня захисту національних інтересів регулюючої держави за рахунок відносно широкого поширення її юрисдикції, майже неодмінно зумовлюючи юрисдикційні конфлікти між регулюючою державою та державою, що володіє територіальною юрисдикцією стосовно відповідної справи [14, с. 352]. Фактично така усталена національна практика пов'язана з прагматичними міркуваннями щодо забезпечення дієвого захисту, в умовах все більш тісної економічної інтеграції держав, їх внутрішніх національних ринків від негативного прямого та істотного зовнішнього впливу за допомогою найбільш прийнятної, максимально виправданої згідно міжнародного права, моделі поширення екстратериторіальної юрисдикції.

Власне, доктрина реалізації, широко застосовувана ЄС, та доктрина впливу, яка активно здавна практику-

ється США (див.: [15, с. 262-263], а також рішення у справі *Alcoa* [16]), за міжнародним правом є концептуально відмінними моделями здійснення екстратериторіальної юрисдикції. Екстратериторіальна дія норм національного права, заснована на територіальній або національній теорії юрисдикції, не зумовлювала у держав значних заперечень, на протипагу доктрини впливу, яка спочатку викликала вкрай негативну реакцію держав, будучи однією з водночас найбільш дієвих і спірних, з позиції міжнародного права, юрисдикційних моделей. Привертає увагу, що критичне сприйняття доктрини впливу в теорії та практиці міжнародного права є однаковим, безвідносно до сфери її застосування. При цьому правова позиція Суду полягає у тому, що міжнародне право становить "обмеження" юрисдикції та слугує "відправною точкою" тлумачення змісту права ЄС [17]. Разом з тим, артикульована Судом практика свідчить про його прагнення зберегти автономність правопорядку інтеграційного об'єднання та забезпечити захист прав людини на рівні ЄС.

Доктрина впливу поширює застосування права регулюючої держави на відносини, що виникли та повністю відбулись на території іншої держави, маючи зв'язок з регулюючою державою лише в силу наслідків, "впливу" на ситуацію в межах її території, відтак юрисдикційний базис, концептуальне підґрунтя даної моделі здійснення екстратериторіальної юрисдикції становлять саме наслідки, які дія, вчинена поза межами регулюючої держави, спричиняє на її території. Зважаючи на практику екстратериторіальної дії норм національного права США, що призвела до жорсткого опору інших держав застосуванню доктрини впливу, Суд вирішив вдатись до принципу територіальної юрисдикції, згідно з яким, екстратериторіальне застосування норм права ЄС є правомірним, якщо шкода заподіяна порушенням, вчиненим у межах його території. Примітно, що 60 років тому професор Р. Дженнінгс назвав територіальний принцип найбільш гнучким та далекосяжним технічним прийомом визначення юрисдикції [18, с. 157], що підтверджує сучасна національна практика його застосування і міжнародне визнання. При цьому варто врахувати, що принцип територіальної юрисдикції є загальноновизнаним у міжнародному праві, "усталеним" у багатьох сегментах конкурентного права ЄС, проте в окремих сферах (контролю за злиттями та ін.), є мало-ефективним і майже непридатним для застосування.

Можливість виникнення ситуацій, за яких реалізація угод, що порушують конкурентне право ЄС, відбуватиметься поза межами його внутрішнього ринку актуалізують практику застосування доктрини впливу, суть якої полягає у тому, що ЄС, як і будь-яка держава, має право на екстратериторіальну дію свого конкурентного права, якщо антиконкурентний вплив на його/її ринок за наслідками є прямим, істотним та розумно передбачуваним. Чимало практиків і вчених, негативно ставлячись до доктрини впливу, стверджували, що принцип територіальної юрисдикції дозволить Суду захищати внутрішній ринок ЄС, уникаючи застосування суперечливої, на їх переконання, доктрини впливу, зважаючи на надмірно широке поширення юрисдикції на її підставі. Попри неодноразові спроби Єврокомісії та наполегливі рекомендації генеральних адвокатів, серед яких Драмон, Майрас, інкорпорувати доктрину впливу до права ЄС як прийнятну юрисдикційну модель здійснення екстратериторіальної юрисдикції, "самоусунувшись", Суд упродовж тривалого часу демонстрував її повне несприйняття, уникаючи, навіть на рівні загальної

риторики, можливості скористатися нею. Експліцитно не відмовляючись від застосування доктрини впливу, Суд віддавав переваги територіальному зв'язку між ЄС, як регулюючою юрисдикцією, та дією (порушенням) або фізичною/юридичною особою, щодо якої застосовується така юрисдикція, використовуючи, як правило, юрисдикційні моделі доктрини єдиного економічного утворення або доктрини реалізації.

У рішенні по справі *Gencor (Case T-102/96 Gencor Ltd v. Commission of the European Communities* від 25 березня 1999 р. [19]), що стосувалась контролю за злиттями, Суд, формально керуючись більш вузьким, проте більш виправданим з позиції міжнародного права, принципом територіальної юрисдикції, нарешті помірковано-виважено припустив можливість принаймні обмеженого застосування концептуально та юридично більш чіткої, хоч і суперечливої з огляду на основні принципи та норми міжнародного права, доктрини впливу як прийнятної юрисдикційної моделі здійснення екстратериторіальної юрисдикції. Викладене слугувало передумовами для подальшого утвердження доктрини впливу в практиці Суду ЄС. Зрештою, незважаючи на подальшу істотну модифікацію в аспекті звуження, зокрема шляхом запровадження додаткових обмежуючих критеріїв юрисдикційного аналізу, доктрина впливу продовжує залишатись надмірно експансивною юрисдикційною моделлю. Отже, еволюція практики застосування юрисдикційних моделей супроводжується модифікацією останніх, підкреслюючи "прагнення Комісії до розширення її контрольної компетенції, що певною мірою врівноважується досить обережним ставленням Суду до надмірно широкого поширення юрисдикції. Хоч така позиція Суду може здатись не завжди послідовною, загалом Суд намагається балансувати на межі найменшого втручання та оперувати моделями, як мінімум формально виправданими з точки зору міжнародного права" [14, с. 391-392].

Екстратериторіальна дія норм конкуренційного права ЄС не викликає суттєвих заперечень у третіх країнах, скажімо Японії, що "пов'язано з невеликою кількістю таких випадків і всі вони стосувались екстратериторіального застосування норм конкуренційного права ЄС у вузькому значенні" [20, с. 41]. Японські компанії, щодо яких Єврокомісія приймала рішення та накладала штрафні санкції, здебільшого займались комерційною діяльністю в ЄС, наприклад реалізовували продукцію/товари безпосередньо на внутрішньому ринку ЄС або діяли через свої дочірні компанії. Так, Єврокомісія накладла штрафні санкції на японську компанію "Nintendo" за порушення нею статті 101 ДФЄС 2007 р. "Nintendo" не заперечувала наявності в Єврокомісії екстратериторіальної юрисдикції щодо компанії, оскільки її контракти та відповідна діяльність були спрямовані на внутрішній ринок ЄС, на якому "Nintendo" реалізовувала свою продукцію. У цьому контексті слушним є твердження С. Перемота про те, що здійснення екстратериторіальної юрисдикції ЄС має бути обґрунтованим і не обов'язково пов'язаним з необхідністю покарання за вчинене порушення, а може полягати в реалізації функцій адміністративно-правового захисту ринку [14, с. 388], водночас не варто недооцінювати значення захисту колективних прав людини, зокрема споживачів та суб'єктів господарювання на внутрішньому ринку ЄС, у т. ч. через призму механізму екстратериторіального застосування норм права ЄС.

Екстратериторіальна дія права ЄС не обмежується конкуренційним правом. Привертають увагу чутливі

сфери екстратериторіального застосування норм права ЄС, передусім у сфері захисту прав людини. Особлива природа прав людини, зокрема вимога, що особа має знаходитися під юрисдикцією держави громадянства, обмежує обов'язок держав захищати права людини поза межами своєї території без згоди на те відповідної держави перебування.

Практика Суду свідчить про те, що норми права ЄС стосовно вільного пересування осіб, включаючи працівників, застосовуються до всіх правовідносин, які з огляду на місце, де вони були розпочаті або фактично реалізовувалися, *ipso facto* можуть вважатися такими, що відбувалися на території ЄС. З цього випливає, що діяльність, яка тимчасово здійснювалася поза межами території ЄС, характеризується дискретністю, не включає застосування до неї норм права ЄС за умови, що, наприклад, окреслені нижче трудові відносини зберігають достатній правовий зв'язок з однією з держав-членів. Для встановлення наявності достатньо тісного зв'язку, головним критерієм є взаємозв'язок між трудовими відносинами та правом однієї з держав-членів, а, відтак, і з ЄС [21, с. 109].

Так, у справі *Mário Lopes da Veiga (Case 9/88 Mário Lopes da Veiga v. Staatssecretaris van Justitie* від 27 вересня 1989 р. [22]) Суд визначив, що належними критеріями для встановлення достатньо тісного зв'язку є те, що: *по-перше*, особа працювала на судні, зареєстрованому в Нідерландах; *по-друге*, її було найнято нідерландською компанією; *по-третє*, відповідні трудові відносини регулювалися національним правом Нідерландів; *по-четверте*, особа сплачувала податки і внески до системи соціального страхування Нідерландів. Зрештою, Суд зробив висновок, що на заявника, громадянина Португалії, поширюється дія норм права ЄС щодо вільного пересування працівників, незважаючи на те, що спірні правовідносини розпочалися ще до набуття Португалією членства в ЄС.

Інтеграційне об'єднання намагається вдатися до екстратериторіального застосування норм права ЄС й у сфері охорони навколишнього середовища [23, с. 349]. Одним з прикладів є включення у 2008 р. міжнародних авіаперевезень до Європейської системи торгівлі шкідливими викидами. Згідно положень Директиви 2008/101/EU від 19 листопада 2008 р. з 1 січня 2012 р. всі міжнародні польоти з місцем вильоту або прильоту на території держав-членів ЄС підпадають під дію Європейської системи торгівлі шкідливими викидами незалежно від держави-реєстрації повітряного судна. Шкідливі викиди вираховуються для всієї відстані польоту, що призводить до включення в цю кількість і викидів, що були здійснені над відкритим морем або територією третьої країни. Така позиція ЄС викликала значний супротив на міжнародній арені, зокрема 21 держава, серед яких США, Японія, Китай, Індія, РФ 30 вересня 2011 р. ухвалили у Нью Делі Спільну декларацію, в якій вказали, що плани ЄС включити екстратериторіальні викиди до Європейської системи торгівлі шкідливими викидами є несумісними з міжнародним правом.

Наслідком викладеного стало ухвалення 21 грудня 2011 р. Судом рішення у справі *Air Transport Association of America (Case 366/10 The Air Transport Association of America and Others v. Secretary of State for Energy and Climate Change* [24]), в якому встановлено, що як тільки літак опиняється на території однієї з держав-членів ЄС, а тим більше під час перебування на аеродромі однієї з держав-членів, він підпадає під юрисдикцію цієї держави-члена, а, відтак, і ЄС. Отже, Директива

2008/101/EU від 19 листопада 2008 р. не заторкує суверенітету третіх країн над їхнім повітряним простором та не порушує свободу польоту над відкритим морем. Під правове регулювання ЄС підпадають лише авіаперевізки, які вирішили здійснювати комерційні авіакомпанії з відправкою чи з прибуттям в аеропорт, розташований на території однієї з держав-членів ЄС [25, с. 16]. Суд констатував, що ЄС має право дозволяти займатись комерційною діяльністю, у даному випадку авіаперевезенням, на його території за умови, що така діяльність відповідатиме критеріям, встановленим ЄС. Таким чином, факт того, що частина викидів, шкідливих для повітряного/водного просторів або суходолу держав-членів, здійснюється поза межами їх території не ставить під сумнів можливість застосування норм права ЄС до всієї протяжності польоту [26, с. 160].

Правовими засадами, що забезпечують практичну реалізацію у відносинах між ЄС і третіми країнами заходів екстратериторіальної дії окремих норм права ЄС у внутрішніх правових системах останніх, є положення установчих договорів та актів вторинного права ЄС, насамперед у сферах конкуренції, фінансів, транспорту, застосування ЄС фінансових та економічних санкцій. Практика Суду значно впливає на визначення сфер, у яких здійснюються екстратериторіальні правові заходи. Суд поступово поширює екстратериторіальну дію й на інші сфери правового регулювання, підпорядковані ЄС, задля забезпечення належного функціонування внутрішнього ринку та інтеграційного правового порядку, передусім ефективної реалізації положень установчих договорів та правових актів ЄС. Треті країни можуть не визнавати екстратериторіальності дії норм права ЄС, що зумовлює виникнення спорів. Примітно, що у судових органах держав, які мають відносини асоціації з ЄС, тобто асоційованих країн (асоційованого членства, *associated membership*, в ЄС немає) є можливість звернення до Суду за рішенням у преюдиційному порядку задля отримання тлумачення положень актів, які співпадають з актами первинного та вторинного права ЄС, що означає поширення юрисдикції Суду на відносини поза межами ЄС [27, с. 65], розширення просторової сфери дії права ЄС, включно в аспекті захисту прав людини.

З метою запобігання виникненню спорів та їх мінімізації, ЄС, його держави-члени і треті країни *inter alia* вдаються до міжнародно-правових інструментів і засобів вирішення юрисдикційних спорів з окреслених питань на дво- або багатосторонньому рівнях, зокрема, шляхом укладення міжнародних угод про співробітництво, взаємної нотифікації щодо можливого розслідування сторонами справ у відповідних сферах, консультацій тощо з огляду на необхідність поступової конвергенції правового регулювання та практики його застосування згідно загальнообов'язаних основних принципів міжнародного права як норм *jus cogens*, враховуючи також розвиток системи захисту прав людини в ЄС і внутрішнього ринку інтеграційного об'єднання, роль інституцій, еволюцію права ЄС та новітні підходи до використання юрисдикційних моделей його екстратериторіальної дії.

Список використаних джерел:

1. Case 214/94, Ingrid Boukhalfa v. Bundesrepublik Deutschland (Judgment of the ECJ of 30 April 1996), [1996] ECR I-02253. URL : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61994J0214:EN:HTML>
2. Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика) : монографія / В. І. Муравйов. – К. : Академ-Прес, 2002. – 426 с.
3. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union (2012/C 326/01) // Official Journal of the European Union. – Volume 55. – 26 October 2012.

4. Council Regulation 139/2004 of 20 January 2004 on the control of concentrations between undertakings // Official Journal of the European Union. – 2004. – L 24/1. – P. 1-22.

5. Van Bael I. Due Process in EU Competition Proceedings / Ivo Van Bael. – Alphen van den Rijn : Kluwer Law International, 2011. – 576 p.

6. Смирнова К. В. Правовий порядок конкуренції в Європейському Союзі (новітні тенденції розвитку) : автореферат дис. ... докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право / К. В. Смирнова. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. – 40 с.

7. Kaczorowska A. Public International Law / Aina Kaczorowska. – 4th ed. – London : Routledge, 2010. – 877 p.

8. Case T-286/09 Intel Corp. v. European Commission (Judgment of the General Court of 14 June 2014). URL : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1484603038618&uri=CELEX:62009TJ0286>

9. Case 48/69 Imperial Chemical Industries Ltd. v. Commission of the European Communities (Judgment of the ECJ of 14 July 1972), [1972] ECR 619. URL : http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexplus!prod!CELEXnumdoc&numdoc=61969J0048&lg=en

10. Case 6/72 Europemballage Corporation and Continental Can Company Inc. v. Commission of the European Communities (Judgment of the ECJ of 21 February 1973), [1973] ECR 215. URL : http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexplus!prod!CELEXnumdoc&numdoc=61972J0006&lg=en

11. Joined cases 89, 104, 114, 116, 117 and 125 to 129/85 A. Ahlström Osakeyhtiö and others v. Commission of the European Communities (ECJ 28 September 1988), [1988] ECR 5193. URL : [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1484647592793&uri=CELEX:61985CJ0089\(01\)](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1484647592793&uri=CELEX:61985CJ0089(01))

12. Commission Decision 85/202 of 19 December 1984 relating to a procedure under Article 85 of the EEC Treaty, [1985] OJ L 85/1.

13. Lange Dieter G. F., Sandage J. B. The Wood Pulp Decision and its Implications for the Scope of EC Competition Law / Dieter G. F. Lange, John Byron Sandage // Common Market Law Review. – 1989. – Issue 26. – P. 137-165.

14. Перемот С. Екстратериторіальне застосування конкурентного права ЄС: виникнення та розвиток юрисдикційної моделі / С. Перемот // Український щорічник міжнародного права. 2009. – К. : Вид-во "Фенікс", 2014. – С. 351-398.

15. Баратянц Н. Р. Экстратериторіальное действие экспортного законодательства США / Н. Р. Баратянц // Советский ежегодник международного права. 1986. – М. : Наука, 1987. – С. 258-264.

16. United States v. Aluminum Co. of America (Alcoa), 148 F.2d 416 (2d Cir. 1945).

17. Case C-377/98 The Netherlands v. European Parliament and Council (ECJ 09 October 2001), [2001] ECR I-7079; Case C-149/96 Portugal v. Council (ECJ 23 November 1999), [1999] ECR I-8395; Case C-61/94 Commission v. Germany (ECJ 10 September 1996), [1994] ECR I-3989.

18. Jennings R. Y. Extraterritorial jurisdiction and the United States Antitrust Law / R. Y. Jennings // British YearBook of International Law. – 1957. – Vol. 33. – P. 146-157.

19. Case T-102/96 Gencor Ltd v. Commission of the European Communities (ECJ 25 March 1999), [1999] ECR II-00753. URL : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1484653360889&uri=CELEX:61996TJ0102>.

20. Sato C. Extraterritorial Application of EU Competition Law. Is It Possible for Japanese Companies to Steer Clear of EU Competition Law? / C. Sato // Journal of Political Science and Sociology. – 2010. – No. 11. – P. 23-47.

21. Falaliev L. Modern Approaches to the Extraterritorial Application of the EU Law / L. Falaliev // European Studies – the Review of European Law, Economics and Politics. – 2014. – Vol. 1. – P. 103-110.

22. Case 9/88 Mário Lopes da Veiga v. Staatssecretaris van Justitie (ECJ 27 September 1989), [1989] ECR 02989. URL : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1484604389892&uri=CELEX:61988CJ0009>.

23. Медведєва М. О. Теоретичні та практичні аспекти реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища / За наук. ред. професора О. В. Задорожнього. – К. : Фенікс, 2012. – 484 с.

24. Case C-366/10 Air Transport Association of America and Others v. Secretary of State for Energy and Climate Change (Judgment of the Court of 21 December 2011), [2011] ECR 2011-00000. URL : <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=117193&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=106658>

25. Dover R., Frosini J. The Extraterritorial Effects of Legislation and Policies in the EU and US / R. Dover, J. Frosini. – Brussels : European Parliament, 2012. – 46 p.

26. Фалалєєва Л. Г. Екстратериторіальна дія норм права ЄС: особливості теорії та практики застосування / Л. Г. Фалалєєва // Пам'яті професора Павла Петровича Заворотька. Актуальні проблеми правової науки : збірник наукових статей / За заг. ред. Н. П. Шишкової; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К. : Прецедент, 2014. – С. 154-161.

27. Муравйов В. І. Екстратериторіальна дія права Європейського Союзу у правових системах третіх країн і угоди про асоціацію / В. І. Муравйов // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Збірник наукових праць. – 2013. – Випуск 117 (Частина I). – С. 61-73.

Надійшла до редколегії 25.02.17

Л. Фалалеева, канд. юрид. наук, доц., докторант
Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, Киев, Украина

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И ЭКСТРАТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЙСТВИЕ ПРАВА ЕС: ЭВОЛЮЦИЯ ПРАКТИКИ ПРИМЕНЕНИЯ ЮРИСДИКЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ

Статья освещает известный, но мало исследованный феномен экстраterritориального действия норм права Европейского Союза, теоретические и практические аспекты становления и развития экстраterritориального действия права Европейского Союза, его влияния на внутренние правовые порядки третьих стран и связанные с этим юридические тонкости применения юрисдикционных моделей. Детально исследуются доктринальные взгляды на особенности и последствия экстраterritориального действия норм права Европейского Союза. Большое внимание уделяется анализу роли институционального механизма Европейского Союза, в частности деятельности Европейской Комиссии и практики Суда в реализации экстраterritориального действия права Европейского Союза во внутренних правовых порядках третьих стран, определено основные тенденции экстраterritориального применения норм права Европейского Союза на современном этапе функционирования внутреннего рынка и развития интеграционного правового порядка Объединения сквозь призму соблюдения принципа уважения прав человека.

Ключевые слова: Европейский Союз, право ЕС, учредительные договоры ЕС, первичное право ЕС, вторичное право ЕС, согласованные действия, злоупотребление доминирующим положением, экстраterritориальное применение, доктрина влияния, доктрина реализации, внутренний рынок ЕС, права человека, третьи страны, Европейская Комиссия.

L. Falalieieva, PhD, Associate Professor, Doctoral
V. M. Koretsky State and Law Institute of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

HUMAN RIGHTS AND EXTRATERRITORIAL APPLICATION OF THE EU LAW: EVOLUTION OF JURISDICTIONAL MODELS APPLICATION PRACTICE

The article covers a well-known, but understudied phenomenon of extraterritorial operation of EU law, the theoretical and practical aspects of establishment and development of extraterritorial effect of EU law, its impact on the internal legal order of the third countries and legal details of application of jurisdictional models related thereto. The author examines in details the doctrinal views on features and consequences of extraterritorial application of EU law. Much attention is given to the analysis of the role of the European Union institutional mechanism in particular of European Commission activity and the Court of European Union in implementation of the extraterritorial operation of EU law in the internal legal systems of third countries. In the article it is defined the main trends of the extraterritorial application of the EU law at the present stage of the European Union internal market functioning and development of Union's integration legal order in the light of observance of the principle of human rights respect.

Keywords: European Union, EU law, founding treaties of the EU, primary law of the EU, secondary law of the EU, concerted practice, abuse of dominance position, extraterritorial application, effects doctrine, implementation doctrine, internal market of the European Union, human rights, third countries, the European Commission.